

MODIFIKAČNÍ ADJEKTIVA S NÁSLOVÍM *ARCI-* A *PRA-* V ČEŠTINĚ DOBY STŘEDNÍ

Miloslava Vajdlová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

oddělení vývoje jazyka

vajdlova@ujc.cas.cz

TROCHA TEORIE ÚVODEM

- ▶ „prefixy“ *arci-* a *pra-* slouží k zesílení příznaku
- ▶ Šlosar 1986, 313: „Těžiště slovotvorného zesílení významu ... bylo nesporně v sufixaci.“
- ▶ základní a nejfrekventovanější slvtv. prefixální prostředek zesílení v stč. = prefix *pře-*
 - ▶ Šlosar 1986, 313; Černá 2000: Staročeská adjektiva s prefixem *pře-*. *Listy filologické* 123, 237–250
 - ▶ obdobná situace je i v střdč.
- ▶ *pře-*, *arci-*, *pra-*: vyjádření větší míry vlastnosti eláčních (nekomparativních) derivátů

„PREFIXY“ *ARCI-* A *PRA-*

- ▶ prefixoid *arci-* (sr. Martincová in NESČ 2016, s. v. *Prefixoid*)
- ▶ prefix *pra-* má variantní formu *prach-*
- ▶ uplatnění při derivaci adjektiv:
 - ▶ Šlosar 1986, 313: až v době obrozenské, Rusínová–Šlosar 1967, 58: širší uplatnění prefixu *pra-* až v době nové
 - ▶ LDHBČ: jinak – již středč.

PRIMÁRNÍ FUNKCE PREFIXŮ *ARCI-* A *PRA-*

- ▶ uplatnění při substantivní derivaci (již v stč.)
- ▶ *arci-*: 1/ pojmenování osob funkčně nadřazených jedincům se stejným polem působnosti
 - ▶ stč. *arcibiskup* ‚nejvyšší biskup církevní provincie‘; *arcikancléř* ‚přednosta císařské kanceláře nadřazený kancléřům jednotlivých říšských zemí‘
- ▶ 2/ pojmenování osob vyznačujících se výjimečnou mírou záporné vlastnosti nebo činnosti
 - ▶ hybridní deriváty s domácím či zdomácnělým základovým substantivem: stč. *arcikacieř* ‚obzvlášť zarputilý kacír‘, *arcizrádcě* ‚kdo se dopouští obzvlášť odporné zrady‘
- ▶ *pra-*: 1/ pojmenování osob časově (nezřídka významně) předcházejících nebo následujících v rodové linii (Kopečný 1973, 207 mluví o „příbuzenské“ vzdálenosti genealogické“)
 - ▶ stč. *praděd*; *praprarodič* ‚(dávny) předek‘
- ▶ 2/ pojmenování osob vyznačujících se velmi vysokou mírou nějaké vlastnosti
 - ▶ stč. *prakmet* ‚prastarý člověk‘

SEKUNDÁRNÍ UPLATNĚNÍ PREFIXŮ

- ▶ při derivaci adjektivní
- ▶ od období střed.
- ▶ při tvorbě elatických zesílených jakostních adjektiv
 - ▶ na základě stč. sekund. měrového významu substantivního ,obzvlášť, výjimečně, nad jiné‘
- ▶ pozice obou prefixů v v subsystému gradačních prefixálních slovo tvorných prostředků
 - ▶ *arci-* necentrální
 - ▶ *pra-/prach-* periferní

ARCI-

- ▶ starší a četnější jsou gradační adjektiva s předponou *arci-*
- ▶ dolož. průběžně po celé střed. období
 - ▶ *poněvadž nám pán buoh ráčil dáti po [...] svaté paměti krále Vladislava [...] po JMti z toho arcikrálovského rodu krve poštěho dědice pozůstalého tohoto Ludvíka ArchC 11,221 (1519)*
- ▶ doposud v LDHBČ evidováno 20 derivátů:
 - ▶ *arciblahoslavený, arcid'ábelský, arcidivný, arcidobrý, arcijedovatý, arcikrálovský, arcilíbezný, arcinešťastný, arciožralý, arcipilný, arcipožehnaný, arciproklatý, arcirozkošný, arciskoupý, arcistatečný, arcišťastný, arcituplovaný, arcivyjebaný, arcizvyjebaný, arcizrádný*
 - ▶ stejně stará substantiva – výhradně negativní pragmatický význam (*arciblázen, arcikurva, arcilhář, arciloupežník, arcipankhart, arcišelma* aj.)
 - ▶ × adjektiva – konotace jsou jak pozitivní (*arcidobrý, arcilíbezný, arcipilný, arcirozkošný* aj.), tak negativní (*arcid'ábelský, arcinešťastný, arciožralý, arcizrádný* aj.)

ARCI-

- ▶ deriváty jsou tvořeny pouhou prefixací
 - ▶ zvl. od kvalitativních derivovaných adj. jak denominálních (*arcidivný, arcirozkošný*), tak deverbálních (*arcipožehnaný, arciproklatý*)
 - ▶ zř. od adj. primární (*arcidobrý, arciskoupý*)
- ▶ doložení ojed. či zř.
 - ▶ zř. jen *arcijedovatý, arciproklatý, arcišťastný, arcizrádný*
- ▶ odbočka metodologická: nepřeceňovat kvantitativní údaje
 - ▶ dle LDHBČ adj. *arcišťastný* dolož. 9krát × v reálu 3krát:
 - ▶ *ó jak vy ... právě ste arcišťastní CestLéry 270 (1590)*
 - ▶ *ó převeselá novina, ó arcišťastná hodina KancHol 258 (1693), KalistaBar 62 (1693), BožanKanc 217 (1719)*
 - ▶ *ó arcišťastní duchové MichnSvat 433 (1661), BožanKanc 675 (1719), KonKanc 501 (1727)*

ARCI-

- ▶ velká žánrová pestrost památek
 - ▶ kázání, kancionály, hagiograf. prameny, satiry, cestopisy, právnická literatura, listiny, slovník, herbář, knížka lidového čtení

PRA-/PRACH-

- ▶ první doklad z přelomu období humanistického a barokního
 - ▶ *praarciproklatý posměvač a ruhač* BudKorán 100 (1593, vyd. 1614)
- ▶ další až z doby barokní; celkem 5 lexémů
 - ▶ *praarciproklatý, prabezbožný, prachnalévaný, prachtuplovaný, prazlořečený*
- ▶ doložení ojed. či zř.
 - ▶ zř. jen *prazlořečený*
- ▶ spektrum památek
 - ▶ náboženské a mravokárné spisy, záznam barokní divadelní hry

STYLISTICKÉ HODNOCENÍ DERIVÁTŮ

- ▶ funkce prostě intenzifikační, nebo intenzifikačně-expresivní?
 - ▶ *praarciproklatý posměvač a ruhač* BudKorán 100
- ▶ vymezení expresivity: Zima 1961, Němec 1968, Hubáček 1990, Křístek 2017
 - ▶ ad *pra-/prach-*:
 - ▶ Kopečný 1973, 206–207; SSJČ, s. v. *pra-*; Křístek 2017, 461
 - ▶ ad *arci-*:
 - ▶ Křístek 2017, 461: „**E.** [Expresiva – dopl. M. V.] často vznikají prostředky slovo tvornými (lotr × lotr**as**, **arc**ilotr; Prus × Pruš**ák**, vrah × vrah**oun**).“

STYLISTICKÉ HODNOCENÍ DERIVÁTŮ

- ▶ diachronní materiál → nutno zohlednit i další kritéria
- ▶ Němec 1968, 33–34 – úloha hodnotícího kontextu:
 - ▶ „[E]xpresivní zabarvení (expresivní příznak) dané lexikální jednotky považujeme za prokázané tehdy, vyskytuje-li se tato jednotka pouze v citově hodnotícím nebo aktualizacím kontextu [...] a zároveň se vyznačuje aspoň jednou z dalších vlastností: buď zvláštním hláskovým skladem [...] nebo intenzifikací obsahu (zmnožením významových znaků) svého synonyma [...] nebo konkretizací označované představy.“
- ▶ forma lexému nemusí být příznaková jen svým hláskovým skladem, ale i vlivem neběžných slovotvorných postupů
 - ▶ sr. Němec 1980, 29–30; Černá 2000, 248

STYLISTICKÉ HODNOCENÍ DERIVÁTŮ

- ▶ odvozeniny s hláskovou obměnou prefixu *pra-* *prachnalévaný* a *prachtuplovaný* = inherentně expresivní
 - ▶ příznaková varianta slvtv. prostředku
 - ▶ odvození od emotivně zabarvených adjektiv
 - ▶ výskyt výhradně ve spojení s přenesenými hanlivými pojmenováními osob
 - ▶ *toť je nám prachnalívaná, našlapaná potvora* NitschPost 2,159 (1709)
 - ▶ *prachtuplovaná šelmo, co znamená žlábek tento v křídě?* DivSoused 160 (17.–18. století)

STYLISTICKÉ HODNOCENÍ DERIVÁTŮ

► další deriváty?

- dle Křístkova hodnocení prefixu *arci-* expr. i všechny deriváty s tímto náslovím
- dle Němce je zapotřebí potvrdit expresivitu ještě dalším argumentem
- typ kvalitativního příznaku motivujícího adjektiva
 - převážná část derivátů je odvozena od adjektiv označujících vlastnost na základě individuálního, osobního hodnocení mluvčího (*divný, dobrý, líbezný, zrádný*)
 - základem derivace se stává adjektivum, které je již samo expresivní (*děbelský, vožralý, (z)vyjebaný*)
- → deriváty lze hodnotit jako expresivní

STYLISTICKÉ HODNOCENÍ DERIVÁTŮ

- ▶ vymyká se adj. *arcijedovatý*
 - ▶ základové adjektivum pojmenovává objektivní, osobním citovým postojem mluvčího nezabarvenou kvalitu příznaku
 - ▶ kontexty věcné, praktické, nociální povahy
 - ▶ *není žádného lékařství mocnějšího a lepšího proti arcijedovaté bylině Napellum, to jest šalomounku, nad cicvár* MattHerbVel 180v (1596), pod. MattHerbVel 396v

VÝSKYT V KONTEXTECH

- ▶ v kontextech hodnotících, více či méně citově zabarvených, se zamýšleným emotivním účinkem na posluchače/čtenáře:
 - ▶ *vezmětež sobě z toho arcinešťastného knížete příklad ManniŽalářE 73 (1679)*
 - ▶ *arcidobry jest ten hospodář, který požehnání a zdaření svého hospodářství od Pána Boha vyhledává NitschPost 2,87 (1709)*
- ▶ kumulace příznakových výrazů a slvtv. prostředků:
 - ▶ *praarciprokatý posměvač a ruhač [tj. Mohamed] BudKorán 100*
 - ▶ *věziž nyní, dcero, že jsem já [...] tvá přenešťastná a prazlořečená matka ManniŽalář 193 (1676)*

VÝSKYT V KONTEXTECH

- ▶ *Věčný pekelný žalář (1676)*
- ▶ doplnění gradačních adj. expresivy jiných slovních druhů, hromadění různě tvořených expresiv:
 - ▶ *běda, ach přeběda mně bídné, mně přenešťastné, mně prazlořečené na věky věků! Mannižalář 220*
- ▶ užití gradačních adj. s prefixy *arci-* a *pra-* spolu s jejich motivující lexémy:
 - ▶ *Zlořečený Bůh! [...] Zlořečený čas! [...] Ó prokaté zboží a peníze! [...] Ó prazlořečené tělo, jak jsi nás zavedlo! Ó prokaté rozkoše těla! [...] Ó nešťastná, ó zlořečená, ó arciprokatá slávo světská, pro kterou sme ztratili pravou věčnou slávu! Mannižalář 30–31*
 - ▶ *Ó ty arciprokatý a prazlořečený člověče, ty jsi jediná příčina mého zatracení! [...] nemyslil sem [...] na nic zlého a přikázáním Božím odporného, kdyby tebe, ó prokatý svůdce, nebylo! Mannižalář 98–99*

VÝSKYT V KONTEXTECH

- ▶ v satirických spisech, divadelních hrách, knížkách lidového čtení
- ▶ gradační adj. odvozená od příznakově zabarvených lexémů
- ▶ v kombinaci s vulgarismy či dalšími expresivy zařazenými do textu
 - ▶ *kurev arcituplovanejch naspívá jí [žena sousedce], cizoložných* SatStav 254 (přelom 17. a 18. století)
 - ▶ *prachtuplovaná šelmo* DivSoused 160 (17.–18. století)
 - ▶ *kterak jeden druhému, totiž dobrý vožralec lepšímu vožralci, svou ženu arcivožralou prodal* KocmDiv 57 (1644–1646)

VÝSKYT V KONTEXTECH

- ▶ zápisy výslechů a soudních sporů – stejné kontexty, jiný typ výpovědi
 - ▶ *když toho [hojného popíjení] učiniti nechtěla [tchyně], a on [zeť] počel nectným jazykem láti [...], jí mluvil hanebná a nepoctivá slova s hanebným láním, že: Si zrádná, arcizrádná kurva, možna arcimošma ArchČ 26,514 (1536)*
 - ▶ *arcivyjebaná kurva RegKom (1542)*
 - ▶ *oni zvyjebaní lháři [...] jiné živnosti nemají než tu, což sobě svú arcizvyjebanú lží o penieze dovedou Drn 77 (před rokem 1543)*

VÝSKYT V KONTEXTECH

- ▶ v dobové písňové tvorbě příslušné deriváty pojmenovávají výhradně pozitivně hodnocené a přijímané vlastnosti
 - ▶ *co po slavném vítězství zpívajících [množství svatých mučedníků] hlasy veselými, arcilíbeznými MichnSvat 470 (1661)*
 - ▶ *každý svatý má příbytek zlatý z drahého kamení, jejich jsou stavení v arcirozkošných zahrádkách při mnohých čerstvých studánkách MichnSvat 483*
 - ▶ *ó arcišťastná hodina [kdy Kristus vstal z mrtvých] KancHol 258 (1693)*

LITERATURA

- ▶ Černá 2000: Černá, A. M., Staročeská adjektiva s prefixem přě-. *Listy filologické* 123, 237–250.
- ▶ Hubáček 1990: Hubáček, J., *Statí o jazyku a stylu J. A. Komenského*. Praha: Academia.
- ▶ Kopečný 1973: Kopečný, F., *Etymologický slovník slovanských jazyků* 1. Praha: Academia.
- ▶ Křístek 2017: Michal Křístek, M., Expresivum. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny* 1–2. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 461–462.
- ▶ LDHBČ: Nejedlý, P., a kol., *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2012– [cit. 29. 3. 2024]. Dostupné z: <http://madla.ujc.cas.cz>.
- ▶ Martincová 2016: Martincová, O., Prefixoid. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny* 1–2. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1395–1396.
- ▶ Němec (1968): *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia.
- ▶ Němec (1980): *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia.
- ▶ Rušínová–Šlosar 1967: Rušínová, Z. – Šlosar, D., Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity* 16. Řada jazykovědná A 15, 37–64.
- ▶ SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého* 1–4. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960–1971.
- ▶ Šlosar 1986: Šlosar, D., Slovtvorba. In: Lamprecht, A. – Šlosar, D. – Bauer, J., *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 251–316.
- ▶ Zima 1961: Zima, J., *Expresivita slova v současné češtině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Děkuji vám za pozornost!

